

ФІЛОСОФІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

УДК 37.014.5.091.4

*Василь Кремень,
м. Київ*

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА ІВАНА ЗЯЗЮНА В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

У статті доведено, що сучасна українська освіта і наука потребують нового осмислення філософсько-інтелектуальних концепцій, теорій, досвіду організації освіти у синхронічному і діахронічному дискурсі, що забезпечує якість інноваційного освітньо-наукового реформування, збагачення інтелекту нації, пошуку орієнтирів в утвердженні України у європейському просторі. Узагальнено концептуальні ідеї академіка Івана Андрійовича Зязюна з метою актуалізації філософсько-педагогічних надбань ученого-філософа в сучасній педагогічній теорії і освітній практиці.

Ключові слова: *людиноцентризм, педагогіка добра, філософсько-педагогічна спадщина, педагогічна майстерність, І. Зязюн, наукова школа.*

Серед вічних професій учительська посідає особливе місце: вона – початок усіх професій. Змінюються умови й засоби виховання, та незмінним залишається головне призначення вчителя – навчити людину бути Людиною.

Учитель, його майстерність, його талант – невичерпне джерело багатства народу, який прагне до інтелектуальної, етико-естетичної культури в часи усіляких потрясінь і негараздів.

І. А. Зязюн

Постановка проблеми. Нові виклики сучасного цивілізаційного розвитку зумовлюють необхідність збагачення філософсько-аксіологічної парадигми освіти, що є рушійною силою соціально-культурного поступу суспільства й особистості. Водночас сучасна освіта і наука потребують якісного осмислення культурних надбань, філософсько-інтелектуальних концепцій і теорій, досвіду організації освіти у синхронічному і діахронічному дискурсі, що забезпечує якість інноваційного реформування. Трансформаційні процеси у сфері освіти і науки

зумовлюють обґрунтування методологічних, теоретичних і праксеологічних орієнтирів, які розроблені в контексті філософсько-аксіологічних ідей відомих учених в умовах інноваційного суспільства. Зауважимо, що у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» (2016) зазначено: «За роки незалежності для найбільшої гуманітарної сфери – освіти, всупереч кризовим явищам, вдалося закласти основи її теоретико-методологічного та науково-методичного супроводу» (Кремень, 2016, с. 5). Цей супровід забезпечують насамперед теоретико-методологічні концептуальні ідеї та практичний досвід подвижників національної освіти.

Виклад основного матеріалу. З-поміж відомих педагогів сучасності, які закладали основи сучасної освітньої парадигми, вирізняється постать Івана Андрійовича Зязюна (1938–2014). Відомі українські вчені-філософи Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, які впродовж усіх років навчання виховували відчуття величі філософської думки, власний аналітичний розум, величезна працездатність і наполегливість, філософсько-креативна енергетика сприяли успішному становленню Івана Зязюна як педагога-дослідника.

Без перебільшення, педагогіка 80-х років минулого століття була тісно пов'язана з ім'ям Івана Андрійовича Зязюна. Саме з ініціативи ректора І. Зязюна й підтримки викладачів-ентузіастів в інституті, як окремий навчальний предмет було вперше впроваджено курс «Основи педагогічної майстерності». Добра аура педагогічної культури, створена науково-педагогічним колективом, сприяла залученню майбутніх учителів до чарівного світу педагогічної мудрості, до оволодіння технікою мовлення, ознайомлення з педагогічними системами А. Макаренка і В. Сухомлинського, опанування культури педагогічного спілкування, техніки ведення уроку й позакласних виховних заходів, основ педагогічної майстерності.

В Україні й за кордоном І. Зязюн добре відомий завдяки фундаментальними напрацюваннями у сфері філософії освіти, теорії і методики професійної освіти, педагогічної освіти й освіти дорослих. Ці та інші напрями знайшли глибоке розкриття в майже 600 публікаціях. Серед численних позицій – монографії,

підручники, навчальні та навчально-методичні посібники для студентів педагогічних закладів освіти, аспірантів і докторантів, учителів і викладачів, статті, опубліковані в українських і зарубіжних часописах. Мірилом вартості кожної з фундаментальних науково-педагогічних праць («Естетичний розвиток особи», «Естетичний досвід особи», «Основи педагогічної майстерності», «Педагогічна майстерність», «Краса педагогічної дії», «Педагогіка добра: ідеали і реалії» та ін.), високо поцінованих у науково-педагогічному світі, поряд із теоретичною глибиною і науковою актуальністю, є також міцний зв'язок із практичними потребами життя.

Обґрунтовані вченим прогностичні ідеї гуманістичної філософії освіти і теорія педагогічної майстерності сприяли формуванню нового самостійного напрямку наукових досліджень у галузі педагогіки й отримали блискучу реалізацію в Державній програмі «Вчитель», у самостійному навчальному курсі «Основи педагогічної майстерності», що викладається нині в закладах освіти України та інших держав, а також у чотирьох виданнях підручників із педагогічної майстерності для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, перекладених іноземними мовами.

Найвагомішою є *філософсько-педагогічна спадщина академіка І. А. Зязюна*, яка базується на методологічному підґрунті національної і зарубіжної педагогічної думки, на здобутках теорії і практики субдисциплін педагогіки, методологічному інструментарії гуманітарних наук.

Життєве кредо вченого – виховання Особистості, «облагородженої великою метою Добра й Любові, Істини й Краси». Він був налаштований на розвиток кращих традицій української педагогіки.

Концептуальні ідеї академіка І. Зязюна знайшли втілення в його авторських концептах: «філософія освіти», «педагогічна майстерність», «педагогіка добра», «краса педагогічної дії» тощо. Науковець обґрунтував міждисциплінарний зв'язок психології і педагогіки, екстраполювавши його в контекст значення свідомості і підсвідомості у професійному й особистісному

розвитку вчителя, надавши вагомого значення рефлексії як інструменту самооцінювання і самовдосконалення.

Проблема людської сутності є стрижневою у філософській концептосфері академіка І. Зязюна, що виявляється в духовному, психічному, етико-естетичному вимірах людської життєдіяльності. В основі генези людської сутності – принципи діалектичного розвитку, зв'язку особистості з дійсністю, гармонія з власним «Я». Амбівалентність людської природи зумовлена її творчим, діяльним началом та водночас здатністю нівелювати цінності, реалізовувати дегуманізаційні моделі поведінки, знецінювати добро, гармонію взаємодії зі світом. Розвитку людської сутності, на переконання вченого-філософа, сприяє оперття на гуманістичну, культурологічну методологію філософії життя, діяльності, творчості. Спектр якостей, які забезпечують подолання відчуження людини від суспільства, нігілізм людських відносин, є повага до фаху, загальнокультурний, морально-естетичний розвиток, творче перетворення дійсності, соціальна активність, совість, свобода, громадська особистісна активність.

В основі зміни дихотомії людської сутності, спрямування її у контекст культивування добротворчої основи людини має бути покладена гуманістична філософія, завдяки якій людина набуває гуманістичних орієнтацій, розвивається духовно, творчо самовиражається, керуючись парадигмальними засадами філософії педагогіки, філософії культури, що забезпечує секуляризацію людської життєдіяльності. Адже особистість стає особистістю лише в соціумі, у якому перебуває впродовж життя. Тому самостворення, саморозвиток людини відбувається завдяки опануванню психологічного, морального, естетичного, інтелектуального досвіду людства, що координує поступ людської особистості до вершин людяності і професіоналізму. На переконання І. Зязюна, сутність особистості, її перманентний розвиток втілюється у людській життєдіяльності, у її ставленні до світу, до себе, до інших людей. Особистість є самоцінною – вона наділена здатністю до саморозвитку і самовдосконалення. Але водночас її розвиток – особистісний і професійний – залежить від рівня освіти, виховання, від педагогічного впливу, від талановитого педагогічного наставництва.

У контексті визначення людської сутності особистості академік І. Зязюн обґрунтував теоретико-методологічні засади філософії освіти. Ключовою вимогою гуманістичної парадигми освіти виступає педагогічне мислення і педагогічна дія, що становлять вартісні цінності суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому середовищі. На переконання вченого, процес набуття дієвих знань передбачає «побудову органічного комплексу гуманітарно-соціально-історичних, природничо-наукових і художніх дисциплін, об'єднаних єдністю гуманістичних смислів і духовно-моральних цілей» (Зязюн, 2003, с. 215). У структуруванні сучасної парадигми освіти Іван Андрійович віддавав перевагу «філософії життя» на противагу раціоналізму і технократизму. Відповідно педагог має опиратися на цінності людського духу, моралі, досвід культури. Розглядаючи освіту як підсистему суспільства, як історико-культурний феномен, науковець визначає її як національний актуалітет поступу суспільства і окремої особистості, що відображає народний досвід у процесі навчання і виховання людини.

І. Зязюн виокремив провідні моделі навчання особистості на основі зарубіжних теорій і концепцій розвитку особистості (вільна, особистісна, розвивальна, активізуюча, формувальна). З-поміж означених моделей він надавав перевагу особистісній, сутність якої полягає в тому, що освіта через посередництво педагогічної дії педагога має забезпечувати пізнавальний, емоційно-вольовий, моральний, естетичний розвиток особистості на основі створення атмосфери варіативності, самостійності, довіри, рефлексивних оцінок результатів навчання, врахування індивідуальних потреб і якостей. Ефективною моделлю розвитку особистості, на думку вченого, є також активізуюча, яка ґрунтується на стимулюванні пізнавальної діяльності учня, характеризується опертям на пізнавальні потреби, естетичні почуття, етичні норми.

Ідеї І. Зязюна в контексті інноваційності як тенденції сучасного розвитку освіти враховують інтелектуальну, емоційну та вольову сфери людини. Ключовими якостями педагога в цьому процесі мають бути інтелектуальна компетентність, ініціатива, творчість, саморегуляція, унікальність етико-естетичного

розвитку суб'єктів освітнього процесу. Інноваційні процеси в освіті зумовлені насамперед технологізацією, що пов'язано з наданням спектру освітніх послуг, із використанням сучасних освітніх технологій, що вимагає від учителя формування нового мислення, стратегічного бачення проблем, зміни ментальності вчителя й учня. Педагогічний потенціал освітніх технологій полягає у визначальному впливі на стратегію розвитку єдиного державного освітнього простору. Адже функції освітніх технологій (гностична, проєктивна та ін.) забезпечують неперервність професійної, педагогічної освіти, освіти впродовж життя.

Інноваційного вчителя для сучасних потреб держави можливо підготувати на основі досягнень теорії і практики педагогічної майстерності. На переконання І. Зязюна (2008), педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі (с. 30). Учений акцентував увагу на тому, що педагогічна майстерність є проявом активності особистості педагога, гуманістичної світоглядної позиції, ефективності екстраполяції адекватних методів і форм навчання. Майстерність педагогічного впливу на дитину зумовлена умінням проявляти власне «Я» на основі поваги до дитини, до її уподобань, переконань, врахування здібностей і задатків. Педагогічна дія вчителя виявляється у спрямованості на самореалізацію у педагогічній діяльності, що забезпечує саморозвиток особистості учня, у педагогічній техніці, культурі мовлення, діалоговому характері спілкування, пошуку істини, в образно-естетичному світосприйнятті, творчій діяльності.

Педагог, на переконання Івана Андрійовича, має володіти філософією педагогічного світогляду, детермінованою рівнем його аксіокультурного, інтелектуального, духовного розвитку. Учитель не має морального права обмежуватися лише знанням предмета, нормативними рекомендаціями, стереотипністю мислення. Педагог із високим рівнем педагогічного світогляду виходить за межі програмових вимог, утілюючи на практиці цінності культури, збагачуючи її та ретранслюючи у педагогічній дії. Крізь призму досягнень культури, її гуманістичної основи педагог має демонструвати красу, неповторність світу,

мистецтва, людського досвіду. І. Зязюн заглибився у дослідження природи свідомого і несвідомого в людині, розвиваючи ідеї психопедагогіки в контексті теорії педагогічної майстерності. Вчений переконливо доводив, що є три головні напрями в інтерпретації безсвідомого психічного: підсвідоме – духовне життя розвиненої реальної особистості в глибині свідомого «Я»; підсвідоме – психічно зумовлене утворення, яке не має органічної єдності; воно складається з ідеї, але у витоках ці ідеї не зумовлюють творення особистості; підсвідоме – підвалина аномальних явищ тотожна тій діяльності, яка зумовлюється звичайними процесами пам'яті, уваги тощо, але воно має не психічну, а фізіологічно-мозкову природу (Зязюн, 2000, с. 187-188). У цьому контексті важливим є зв'язок безсвідомого з установками, енергетикою, яка впливає на інших, із здатністю віддавати іншим, розуміти їх, співчувати. Відповідно безсвідоме може розкрити сутність людини, реакцію на вчинки, охарактеризувати поведінку, можливості людського «Я». Завдяки безсвідомому можна прослідкувати детермінованість поведінки людини від індивідуальних, соціальних, суб'єктивних впливів на особистість. І. Зязюн вияви безсвідомого пов'язував з мисленневими процесами, мовою. Завдяки адекватному мовному оформленню думки особистість можна оцінити за категорією «чуття мови». Мова «опредмечує» світоглядні цінності особистості, забезпечує можливості бути почутим, визначає комунікативний зв'язок між учасниками освітнього процесу.

Власним прикладом учений доводив: не нав'язувати студентам систему якихось знань, а разом із ними заглиблюватися в таємниці надзвичайно цікавої і оригінальної науки про почуттєвий світ людини. Науковий діалог із видатною особистістю допомагав формувати самостійність мислення, відповідальність за слово, відкритість до співрозмовника, стимулював процес самовдосконалення, саморозвитку і постійного самооновлення. Власною освітньою і громадською діяльністю Учитель-Майстер стверджував: саме рідне слово, виплекане в сім'ї і «відшліфоване» за допомогою вчителів, є головним засобом пізнання світу і його ціннісного бачення, філософсько-світоглядним чинником людського «Я».

Особливу увагу І. Зязюн приділяв націєтворчим, культуротворчим, естетичним аспектам розвитку особистості учня. Сприймаючи і переосмислюючи культурний, етичний, естетичний смаки, ідеали, потреби певної епохи або окремої особистості дитина залучається в культуровідповідне середовище, стає частиною культуротранслюючого і культуротворчого процесу.

Розвиваючи антропо-етико-естетичний аспект педагогічної майстерності, академік наголошує на безперервному самопізнанні, самовдосконаленні, сприйнятті й розумінні прекрасного, духовної основи людини, її кордоцентричних мотивів. Учений надає перевагу ірраціонального над раціональним, духовного досвіду (інтуїтивного осягнення) над логіко-дискурсивним мисленням. Провідним змістом українського філософсько-антропологічного кордоцентризму І. Зязюна є почуття, рухи почуттів (або духовного серця) та різні форми його вияву, насамперед добра, любові, волі, свободи, духу, духовності та ін. Втілюючи емоційно-почуттєву сферу в концепцію педагогічної майстерності, академік І. Зязюн не лише збагатив педагогічну науку, але й привніс нові ідеї в практику українського філософського кордоцентризму.

Поєднання в Івана Андрійовича глибоких знань усіх історичних типів філософування та вкоріненої народної мудрості, збереженої етнонаціональної ментальності породили інтелектуальну синергію та взаємодію між філософським і педагогічним дискурсом. І можливо, не випадково, що саме в Полтаві, де донині відчувається присутність українських корифеїв педагогіки А. Макаренка, Г. Ващенко, В. Сухомлинського. Адже академік І. Зязюн втілює у життя ідею нового типу педагогічного закладу, розвивав з однокласниками вчення про педагогічну майстерність, сказав собі і людям: «Педагогіка – моє життя», творячи власну «Я-концепцію». Він визначив основний її смисл – творити добро: «Я прошу у Бога одного часу для добра людям... Я Богові завжди дякую за те, що він обрав мене це Добро генерувати» (Зязюн).

Важливим концептом його філософсько-педагогічної спадщини є інноваційний, аксіологічно спрямований, творчий учитель, який має бути наділений високою майстерністю педагогічної дії, наставником на шляху духовного, естетичного,

інтелектуального розвитку особистості. І. Зязюн (1997) переконливо доводив, що «вчитель, його майстерність, його талант – невичерпне джерело багатства народу... Педагогіка не може існувати без учителя, який має впроваджувати її принципи «красою педагогічної дії» (с. 4).

Перший постулат загального людинознавства – споконвічно простий і чіткий, такий, що не потребує доказів, загальний, тому й апріорний смисл людського буття, афективно прожитий, постійно відтворюваний усіма видами народної самосвідомості. Іншими словами, те, що породжує і зберігає людину, було, є і назавжди залишиться її звертанням до суб'єктивності інших людей, що формує своєю мотивацією їхнє співчуття, свідомість, згоду і співдію. Немає жодної здатності людини, яка б не народжувалася, не зберігалася і не розвивалася б як її внутрішній суб'єктивний стан інакше, ніж у просторі зустрічі і взаємного спілкування. Цей простір і є простором теоретичної аналізу філософії освіти, згідно з якою визначаються постулати фундаментальної теорії освітньої діяльності. Цей простір формується, крім іншого, на основі реалізації ідей І. Зязюна у теорії і практиці сучасної національної освіти.

Варто говорити про науково-педагогічну школу Івана Андрійовича, оскільки вона представляє соціально оформлену спільноту людей, котра творить реально-ідеальний простір своєї культури – головну умову їхнього життя. Водночас і форма спільноти представників різних поколінь, різних професійних форм діяльності так само творить простір реально-ідеальної культури, у цьому випадку – освітній простір, який поєднує всіх суб'єктів діяльності у спільній справі, що забезпечує існування цієї спільноти. Мета, справа, що поєднує людей у такій спільноті – забезпечити її збереження, трансляцію в просторі й часі та вдосконалення культури. Це можливе лише за умови оволодіння духовною і духовно-практичною культурою тими, хто вступає в життя чи у професійну діяльність й активне вдосконалення своєї культури її наставниками, що вступили з ними у спілкування, соціально і культурно активних вікових поколінь і професій (Ничкало, 2016, с. 67-70).

Висновки. Без сумніву, до філософсько-педагогічної спадщини Івана Андрійовича Зязюна долучатиметься не одне

покоління студентів, викладачів, учителів, учених, для яких концептуальні ідеї академіка, «педагогіка добра», «філософія педагогічної дії» стануть джерелом професійного становлення, особистісного розвитку. Життєва мудрість ученого-філософа наснажуватиме педагогічну громадськість і наукову еліту ідеями відкритого професійного діалогу, позитивності мислення, «сродної» учительської праці. Сам Іван Андрійович як майстер педагогічної взаємодії доводив, що вчитель – це той основний стрижень духовної культури, від якого залежить не лише те, якими ми є сьогодні, а й те, якими ми будемо в майбутньому. Актуалітетом поступу майбутньої української освіти і науки є саме рівень освіти, інтелектуального і духовного розвитку молодого покоління, його світоглядні позиції, бажання і вміння брати активну участь у розбудові України.

Список літератури

- Зязюн, І. А., Сагач, Г. М. (1997). *Краса педагогічної дії*. Київ: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу.
- Зязюн, І. А. (2000). Роль підсвідомості у розвитку особистості. І. Зязюн, Т. Левовицький, Н. Ничкало, І. Вільш (Ред.). *Професійна освіта: педагогіка і психологія* (Вип. 2, с. 183-215). Київ, Ченстохова.
- Зязюн, І. А. (2000). *Педагогіка добра: ідеали і реалії*. Київ: МАУП.
- Зязюн, І. А. (2003). Освітні парадигми в контексті філософських ідей. І. Зязюн, Т. Левовицький, Н. Ничкало, І. Вільш (Ред.). *Професійна освіта: педагогіка і психологія* (Вип. 5, с. 213-226). Київ, Ченстохова.
- Зязюн, І. А., Крамущенко, Л. В., & Кривонос, І. Ф. (2008). *Педагогічна майстерність* (Вид. 3). І. А. Зязюн (Ред.). Київ: СПД Богданова А. М.
- Кремень, В. Г. (Ред.) (2016). *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (До 25-річчя незалежності України)*. Національна академія педагогічних наук України. Київ: Педагогічна думка.
- Ничкало, Н. Г. (2016). Скарби наукової спадщини академіка Івана Зязюна. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ (Ред.). *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* (Вип. 45 (49), ч. 1, с. 63-79). Харків: НТУ «ХПІ».

Vasyl Kremen

PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL HERITAGE OF ACADEMICIAN IVAN ZIAZUN IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION OF EDUCATION

The article stated that modern Ukrainian education and science require a new understanding of the philosophical and intellectual concepts, theories, and the experience of education organization in synchronic and diachronic discourse, which provides the quality of innovative educational and scientific reformation, enrichment of the nation's intellect, and search for landmarks in the establishment of Ukraine in the European space. The conceptual ideas of academician Ivan Andriiovych Ziazun are generalized in order to actualize the philosophical and pedagogical achievements of the scientist-philosopher in modern pedagogical theory and educational practice.

The conceptual ideas of academician I. Ziaziun were embodied in the author's conceptions of the philosophical and pedagogical heritage: "philosophy of education", "pedagogical excellence", "pedagogy of good", "the beauty of pedagogical action" etc. The scientist substantiated the interdisciplinary connection of psychology and pedagogy, extrapolating it in the context of the meaning of consciousness and sub-consciousness in professional and personal development of a teacher, giving meaningful value to reflection as an instrument of self-evaluation and self-perfection. The problem of human nature is a pivot in the philosophical concept of academician I. Ziaziun, which manifests itself in the spiritual, psychic, ethical and aesthetic dimensions of human life. In the context of defining the human nature of the individual, the academician substantiated the principles of the philosophy of education.

The key requirement of the humanistic paradigm of education is pedagogical thinking and pedagogical action, which constitute the values of subject-subject interaction in the educational environment. The scientist emphasized that pedagogical excellence is a manifestation of activity of teacher personality, a humanistic philosophical position, the effectiveness of extrapolation of adequate methods and forms of learning. The teacher's pedagogical act is manifested in self-realization within pedagogical activity, which ensures the self-development of student's personality, in pedagogical technique, speech culture, the dialogic nature of communication, the search for truth, in figurative aesthetic worldview, and creative activity.

Keywords: *human-centred approach, pedagogy of good, philosophical and pedagogical heritage, pedagogical excellence, I. Ziaziun, scientific school.*

References

- Ziaziun, I. A., Sahach, H. M. (1997). *Krasa pedahohichnoi dii*. [The beauty of pedagogical action]. Kyiv: Ukrainsko-Finskyi Institute of Management and Business.
- Ziaziun, I. A. (2000). *Rol pidsvidomosti u rozvytku osobystosti*. [The role of the subconscious in the development of personality]. I. Ziaziun, T. Levovitsky, N. Nichkalo, I. Vilish. (Eds.). *Professional education: pedagogy and psychology* (Vol. 2, pp. 183-215). Kiev, Czestochowa.
- Ziaziun, I. A. (2000). *Pedahohika dobra: idealy i realii*. [Pedagogics of good: ideals and realities]. Kyiv: MAUP.
- Ziaziun, I. A. (2003). *Osvitni paradyhmy v konteksti filosofskykh idei*. [Educational paradigms in the context of philosophical ideas]. I. Ziaziun, T. Levovitsky, N. Nichkalo, I. Vilish. (Eds.). *Professional education: pedagogy and psychology* (Vol. 5, pp. 213-226). Kiev, Czestochowa.
- Ziaziun, I. A., Kramushchenko, L. V., & Kryvonos, I. F. (2008). *Pedahohichna maisternist*. [Pedagogical Skill]. (Kind 3). I. A. Ziaziun. (Ed.). Kyiv: SPD Bogdanova A. M.
- Kremen, V. H. (ed.) (2016). *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini (Do 25-richchia nezalezhnosti Ukrainy)*. [National report on the state and prospects of education in Ukraine (to the 25th anniversary of Ukraine's independence)]. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv: Pedagogical Thought.
- Nychkalo, N. H. (2016). *Skarby naukovoї spadshchyny akademika Ivana Ziaziuna*. [The treasures of the scientific heritage of Academician Ivan Ziaziun]. L. I. Tovazhnyansky, O. G. Romanovsky. (Eds.). *Problems and prospects of the formation of the national humanitarian and technical elite* (Vol. 45 (49), part 1, pp. 63-79). Kharkiv: NTU «KhPI».

Одержано 10.02.2018 р.